

Dr. Péntek János

Brassai nyelvészeti munkásságának korszerűsége

1. Több mint tíz éve már, hogy Brassai halálának 100. évfordulóján, 1997. május 22–23-án „A nyelvész Brassai élő öröksége” címmel közös emlékülést tartott a kolozsvári egyetem Magyar Nyelv és Kultúra Tanszéke és az MTA budapesti Nyelvtudományi Intézete. Ebből az alkalomból több más ünnepi rendezvény, megemlékezés volt Kolozsváron és Torockószentgyörgyön. A nyelvészeti konferencia néhány előadása is az Unitárius Püspökség imatermében hangzott el. A konferencia résztvevői megkoszorúzták Brassai sírját a Házsongárdi temetőben, Torockószentgyörgyön pedig az akkor avatott Brassai-domborművet (ilyen dombormű került fel a Bölcsészkar Brassai-termének falára is).

A konferencia résztvevőit nem csupán az emlékezés és a kegyelet hozta össze itt Kolozsváron. Sokan éreztük úgy, hogy a rendezvénynek tudományos és tudománytörténeti aktualitása van. Az előző század két utolsó évtizedében többek vizsgálatai nyomán egyre általánosabbá vált ugyanis az a felismerés, hogy Brassainak kimagasló eredményei vannak a mondat szerkezet leírásában, és olyan alkalmazott nyelvészeti területeken, mint az idegen nyelvek tanítása, a fordítás, a nyelvművelés. Nem beszélve arról, hogy az ő nevéhez fűződik Erdély múlt századi legnevezetesebb oktatási reformja: az 1841-ben tartott unitárius zsinaton elfogadtatta, hogy a latin helyett a magyar legyen az oktatás nyelve. A magyar nyelvű tankönyvek és oktatási segédkönyvek tucatjait írta, hogy az anyanyelvű oktatásnak az eszközeit is megteremtse.

A tanácskozáson elhangzott előadások meggyőzően cáfoltak néhány, a Brassai polihisztorságához fűződő tévhitet. Az egyik ezek közül az, hogy hosszú életében évtizedenként változott az érdeklődési területe. A nyelvtudományhoz és főképp alaptémájához, a mondat szerkezet dualizmusához, illetőleg unitarizmusához viszont kétségtelenül mindvégig hű maradt. Abban is, hogy egészen idős korában az egyetem elemi mennyiségű professzoraként engedélyt kért arra, hogy előadásokat tarthasson a bölcsészkaron általános és összehasonlító nyelvészetből, valamint szanszkrit nyelvből. Állhatatosan hű maradt a *módszer*hez, mint Szépe György mondta a konferencián: „megszállottja volt a módszernek. Az ő szóhasználatában a »módszer« egyszerre jelentette a filozófiai szintű »módszer«-t (vagyis az igazságra vezető utat), valamint a későbbi nyelvmetodikusok »módszer«-ét (mint a gyakorlati eredményre vezető fogások lépéseit)” (*Brassai Sámuel – többek között – mint alkalmazott nyelvész*, 2005,

ETF. 256, 74). Az emlékülésen elhangzott előadások 2005-ben kötetben is megjelentek az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában, az Erdélyi Tudományos Füzetek 256. számaként.

2. Már önmagában az is figyelemre méltó, hogy egy végig élvonalbeli nyelvész, aki – mint Kőváry László írta halála után rögtönzött pályaképében – „ifjú szívvel látta elvénhedni a századot, amelynek születését gyermek szemmel látta” (EM. XVI., 1897. 349), nem összehasonlító nyelvész, nem is nyelvtörténész, mint szinte mindenki saját századában, hanem szintaxista, idegen nyelvek oktatója és idegen nyelvek oktatásának teoretikusa, a fordítás dilemmáinak elemzője. A nyelvművelésben pedig nem a szavakban, hanem a szerkezetekben és a mondatban, a szólamban látja a probléma lényegét. Azokban a magasabb szintű egységekben, amelyek magukon viselik a nyelv karakterét, és amelyekben éppen emiatt lényegesen megváltozhat idegen hatásra a nyelv karaktere. S közben olyasmit ír le vezérelvként, ami sem saját századában, sem a XX. században nem jellemző a céhbéli nyelvészekre: „Nekem az az elfogultságom van, hogy a nyelvet csak az emberrel s emberiséggel kapcsolatban bírom vizsgálatra érdemesnek tartani” (*Paraleipomena kai diorthumena. A mit nem mondtak, s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virg. Aeneise II. könyvére. Különös tekintettel a magyarokra.* Budapest, 1873. 6).

A nyelvész Brassaira semmiképpen nem érvényes Kővárynak az az elismerésnek szánt megállapítása, hogy „... egyedüli vonása, hogy egy századot élt át úgy, hogy ha nem is előzte meg korát, utolsó perczéig a kor élén haladt, s az utána jövőknak folyvást mestere maradt, csakhogy tanítási szenvedélyét kielégítse” (EM. XVI, 1897. 350). Ennek a megállapításnak a fordítottja igaz. Az ti., hogy bár egy századot élt, így az emberi élet elképzelhető határai között türelmesen várta, hogy fölnőjön hozzá a kor leíró grammatikája, csak azt a fajta megerősítést érthette meg, amely *A mondat dualismusában* bemutatott és bírált Georg von Gabelentznek az ő felfogásával egybehangzó felismeréseiben tükröződik.

A tudomány malmai is néha igen lassan őrölnek. Nem száz, hanem kétszáz évet kellene élnie a tudósnak, hogy némi elégtétele legyen. 1873-ban még azzal vigasztalja magát, hogy másoknak sem volt sokkal több szerencsájük: „E dualismus kritikáját s az ellenébe tett unitarismus megállapítását végrehajtottam »Magyar mondat« című akad. Értekezésem I. része 6. 7. és 8. cikkelyeiben. Sem egyiknek, sem másiknak nem vala szerencséje »principibus placuisse viris«. De az nem döntő érv; mert hiszen Lavoisier halála után még 10 évvel is volt Európában phlogisticus és nem kis nevű kémikus; és Biot, korának első rangú physicus, az interferencia feltalálása után 65, a Fresnel-féle elmélet megjelente után 50 évig sem bírta elvetni az emanatiót s meggyőződni a világhullámok

elmélete helyességéről.” (1873. i. m. 5). Később von Gabelentz hasonló felismerése olvastán önmaga igazolását látja, ekkor azonban már saját prioritását kénytelen bizonygatni: „Szabadjon megemlítenem ismételve is, hogy én közel húsz évig kotoltam a mondat dualismus fészken, míg az első tojást 1852-ben kiköltöttem” (1885. *A mondat dualismusa*. 79). „52 esztendeje, hogy meg vagyok győződve a mondottak valóságáról; 34 éve, hogy meggyőződésemet a sajtó útján másokkal is megosztani törekszem, és íme ma is újra kell-e mondanom ... én 34 év alatt sem juthattam eredményhez, pedig csak szokás, előítélet és tudósi tekintély az ellenfeleim” (i. m. 4.).

3. Brassai halála után több mint egy félszázadnak kellett eltelnie, amíg a modernnek mondott nyelvtudomány utolérte őt a mondat szerkezetére vonatkozó felismeréseiben. Az említett kolozsvári konferencián Kiefer Ferenc erről a következőket mondta: „Brassai értékelésében igazi fordulat csak akkor állt be, amikor az elméleti nyelvészeti kutatások kerültek előtérbe. Brassait az elméleti nyelvészet számára É. Kiss Katalin fedezte fel (É. Kiss Katalin: *Brassai Sámuel mondatelmélete*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIII, 1981, 91–102; Samuel Brassai's theory of the sentence. In Kiefer Ferenc [szerk.]: *Hungarian General Linguistics*. Amsterdam, 1982, John Benjamins. 331–349).” (Kiefer: *Brassai Sámuel és a XIX. század nyelvtudománya*. ETF. 256, 2005. 6). Maga É. Kiss Katalin pedig a következőkben látja Brassai felismerésének lényegét: „Brassai talán legfontosabb felismerése a magyar mondat szerkezettel kapcsolatban, hogy a mondat részeinek a mondat szerkezetében elfoglalt helyét nem úgynevezett mondattani szerepük, azaz alanyi, tárgyi, határozói funkciójuk határozza meg. Nem igaz, hogy a mondat a magyarban – vagy akár univerzálisan – grammatikai alanyra és állítmányra tagolódnék. A grammatikai alanynak nincs kitüntetett szerepe az ige vonzatai között. // A magyar mondat Brassai szerint is két egységből épül fel. Az első egység egy vagy olykor több már ismert, tudott eszmét tartalmazó „igehatározóból”, azaz igei vonzattal áll, melyek „a mondat értelmének a halló felfogásában mintegy alapot vetnek, tehát figyeltetők, előre készítettők, a halló szellemi működését a szólóéval összekapcsolják” (1860. *A magyar mondat I*. Akadémiai Értesítő 1, 431). Brassai sokat kísérletezett, hogy e – ma legáltalánosabban topiknak nevezett – mondat-egység megnevezésére megfelelő terminust találjon: először a szokásostól eltérő értelemben vett alanynak, majd *inchoatívum*-nak, később bévezetőnek, előkészítő résznek hívja. // A mondatnak az inchoatívumot követő, az igét magában foglaló második része az állítmány ... vagy *zöm*... E második mondat szerkezeti egység funkciója „oly cselekvénynek vagy a cselekvény oly körülményének a közlése, melyről felteszi a szóló, hogy a halló előtt nincs tudva” (1874. *Laelius. Hogyan kell és hogyan nem kell magyarázni az iskolában a latin auctorokat?* Kolozsvár.

72). Az új eszméken kívül azok a tudott eszmék is a zömbe kerülnek, melyeket nem tartottunk szükségesnek előkészítőül kiemelni. A zöm minden mondatban jelen van, az inchoatívum viszont el is maradhat. A magyarban a két mondatszerkezeti egység a zöm élén álló mondathangsúly alapján különíthető el” (É. Kiss: *Brassai Sámuel és a magyar generatív mondatszerkezet*. ETF. 256, 2005, 11).

4. Az elméleti kérdéseken kívül Brassai folyamatosan foglalkozott olyan kérdésekkel, amelyek egészen gyakorlati célúak, praktikusak voltak, mai szóval az alkalmazott nyelvészet körébe tartoznak. Ilyen az előbbieken már említett tankönyvírás, a nyelvoktatás, a kontrasztív nyelvészet, a fordítástan és a nyelvművelés. Ezekben sem csatlakozott kora magyar vagy külföldi irányzataihoz. A nyelvújítás vitáiban pedig, amelyek a XIX. század második felében a nyelvújítás második hulláma körül folytak a neológusok és az új ortológusok között, Brassai egyik táborhoz sem csatlakozott, de mindvégig ellenzője volt az erőltetett, mesterséges nyelvfejlesztésnek, nyelvgazdagításnak. Az anekdota szerint legnagyobb sértésül a gazdasszonyának is azt vágta a fejéhez, ha valamiért haragudott rá: „Maga Szarvas Gábor!”

Ezekben és egyéb vitáiban is Brassai szuverén alkat volt, élete végéig megőrzött szenvedéllyel, könyörtelen iróniával. Nem kereste az intézményeket, az intézmények keresték meg őt. Az Akadémiának 1837-től volt levelező, később rendes, majd tiszteletbeli tagja. Ám ennek ellenére nem átalotta hevesen bírálni az Akadémia magyarságát. Csípős, ironikus, néha cinikus hangját a fővárosiak nehezen viselték el. Szemére vetették, hogy „istentelen erdélyi dialectust” beszél. „Azt írják rólam Pesten a szívek és vesék vizsgálói, hogy a »kímélés és mérséklet virtusa távol áll tőlem«” (EM. II, 1875. 5).

5. A mai tudományos grammatikák kerülnek az értékelést és a preskripciót. Brassainál gyakoriak az elmarasztaló vagy értékelő észrevételek, amelyek éppen az „organicus fejlődés”, azaz a szerves fejlődés óvása jegyében hangzanak el. *A magyar bővített mondat* című munkájában írja: „... törvényes, alkotmányos közösség, társadalmi szolidaritás, szóval állam, sőt haza is lehet egy nyelv nélkül; de bizony nemzetiség a nélkül nem, s azzal is csak úgy képzelhetni, ha határozott, szilárd jelleműnek tesszük fel. Az ilyen jellemet pedig én [...] nem a gyökökben és szókban, hanem a szólásokban keresem és lelem” (1870, 4). „Magyar, mívelt és mívelés alatti nyelvünk [...] a legjobb úton van arra, hogy olyan »enyim apa«-féle »lingua franca« legyen belőle. Olyan ti., mely magyar szóból, de Európa élő és kihalt nemzetei szólamaiból van szerkesztve” (i. m. 5).

*Elhangzott 2007 október 13-án Brassai Sámuel emlékénapja
(születésének 210., halálának 110. és síremléke leleplezésének 100. évfordulója) alkalmából,
és megjelent a Keresztény Magvető 2007/3. számában*